

ТЕОРЕТИЧНІ ОСНОВИ ВИВЧЕННЯ СОЦІАЛЬНОГО ПІЗНАННЯ ТА САМОРЕАЛІЗАЦІЇ ОСОБИСТОСТІ

УДК 316.613:159.923

О. В. Кулешова

Проблематика самореалізації звертає увагу дослідників на той рівень удосконалювання людської природи, що пов'язаний зі становленням індивідуальності особистості, інтеграцією її внутрішнього світу, екстеріоризацією досвіду, його втіленням у соціальному і професійному творчому досягненнях.

Динаміка суспільних трансформацій останніх десятиріч, поява нових структур поляризації світу, ускладнення механізмів соціальної самоорганізації привели до появи нових теоретичних підходів як інструментів наукового аналізу соціальних явищ і конструктивного перетворення людського життя. Одним із пріоритетних напрямків психологічної науки стає психологія соціального пізнання, у руслі якої отримали своє оформлення концепції соціального конструктивізму (К. Герген, П. Бергер, Т. Лукман), “системного” і “життєвого світу” (Ю. Хабермас), соціальної ідентичності (А. Тешфел), самокатегоризації (Дж. Тернер), етогеники та “дискурс”-аналізу (Р. Харре), соціальних уявлень (С. Московічі), універсального змісту та структури цінностей (Н. Рокіч, С. Шварц), ситуаційного аналізу (М. Аргайл) та ін.

Мета статті – проаналізувати стан дослідження проблеми вивчення соціального пізнання та самореалізації особистості в соціально-психологічній літературі, визначити відмінності в розумінні механізмів соціального пізнання в уявленнях зарубіжних науковців.

Ю. Хабермас узагальнено подав життя сучасної людини у просторі трьох світів – зовнішній, соціальний і внутрішній світ особистості [1]. Створення внутрішніх норм і цінностей як критеріїв для самооцінки своєї поведінки дає можливість особистості перетворюватися з об'єкта соціальних відносин у суб'єкт регуляції власної соціальної поведінки.

Одиницею соціальної поведінки є не предметна, а соціальна дія – вчинок, спрямований на затвердження особистісної цінності та регульований внутрішніми особистісними нормами. Вчинок виражає конкретне ставлення особистості як суб'єкта до об'єкта (інша людина, соціальний інститут, предметна діяльність), як до цінності.

Основна форма розвитку особистісних властивостей людини – її життєвий шлях, який відображає зміну місця людини в соціумі, її суб'єктивної позиції, вияв типових соціально-психологічних властивостей та індивідуальних відмітних рис людини від інших людей. Зауважимо, що протягом життя людина не один раз змінює статуси, ролі, види діяльності, і це виявляє розбіжності структурних компонентів її особистісної організації – здібностей і потенцій – “те, що людина може”, відносин і спрямованості, тенденцій – “те, що людина хоче”, та її характеру як стійкої програми реалізації своїх можливостей – “що людина є”. Так виникає поле суб'єктивних проблем самореалізації й актуалізації особистісного росту.

Особистісна віднесеність людини до об'єктивної дійсності, предметної діяльності, інших людей і себе самої утворює її внутрішній соціальний світ. У трансформованому вигляді цей світ містить предметну діяльність як творчість людини та її соціальну поведінку як самовираження та саморозкриття у міжособистісному спілкуванні [2].

Об'єктами соціального пізнання постають елементи соціального світу, позначені узагальнено як образ Я, образ Іншого, образ Групи, образ Часу, образ Середовища. Реальна ситуація, в якій живе і діє людина, – соціальний контекст, що містить у собі всі ці елементи і, отже, служить конкретизацією цих об'єктів для людини як суб'єкта пізнання та діяльності. При поясненні процесу соціального пізнання виділяють два фактори – соціальний консенсус (інтерпретація соціальних явищ у тому чи іншому соціокультурному середовищі з опорою на конвенціональні значення) та проблему цінностей.

На відміну від соціального сприйняття, результати соціального пізнання розділяються з іншими людьми в силу, з одного боку, спільних уявлень про людську природу, які надобуваються у досвіді, з іншого боку – розбіжностей у сприйнятті та поведінкових проявах окремих індивідів. Як зазначав О. М. Леонтьєв, у процесі спільної діяльності індивіди будують образ світу, в якому живуть, діють, пояснюють його

та вивчають. Знання про те, як функціонує цей образ світу, опосередковує їхню діяльність в об'єктивно реальному світі [3].

Ідеї Л. С. Виготського про роль культурного середовища (соціальна ситуація розвитку), "подвійне" існування психічних функцій (акцентована роль спілкування в соціальному пізнанні та розвитку дитини) і сигніфікацію як специфічну людську діяльність, що лягли в основу культурно-історичної теорії, передбачили визнання факту соціального походження соціального пізнання та подальшу розробку проблематики соціального пізнання та рефлексії [4]. Звернення до основних парадигм у розвитку психології дає змогу помітити, що кожна з них так чи інакше містить вагомі аргументи на підтримку цієї теорії.

Так, у руслі експериментального вивчення проблеми обумовленості поведінки індивідів у традиції біхевіоризму підбір стимулів означав реалізацію певної технології обумовлювання для засвоєння зразка як прищеплювання культури, що додає цілісного, керованого характеру реакціям людини, спочатку – зовнішніми, контрольованими способами, а згодом – на основі звичок, що сформувалися. Якщо відволіктися від теми маніпулювання, то фактично стверджувалася можливість самообумовленості та самостимулювання, що відповідали завданню ідентифікації (де-ідентифікації) зі зразком, що підбирається (моделлю), та моделювання власної поведінкової активності як за допомогою імітації, так і самостійного конструювання, реалізації та самопідкріплення відповідних ефективних поведінкових паттернів. Зрозуміло, поняття рефлексії не могло розглядатися в рамках біхевіористичної психології, оскільки суперечило її власним базовим пояснювальним конструктам, але деякі центральні ідеї цього напрямку відкривають можливості для їх використання, наприклад, у плані вивчення зв'язку мислення та дії. Важливим є врахування та використання різноманітних засобів-ідентифікаторів як стимулів і способів саморегуляції активності суб'єкта [5].

У традиції психоаналітичної терапії ми зустрічаємося з феноменологічними виявами рефлексивності у зв'язку з поняттям контакту пацієнта та психоаналітика. У цьому процесі інтерпретація та переклад травмуючої Я інформації на рівень свідомого аналізу здійснюється в процесі спільно розподіленої семіотичної діяльності суб'єктів психотерапевтичної взаємодії. У цьому розумінні за Я закріплювалося право самозміни за допомогою експлікації та реінтерпретації досвіду з опорою на посередні зусилля іншого Я – Я психоаналітика [6, с. 145–193].

У фокусі когнітивного напрямку соціальної психології опинилося вивчення пізнавальної активності індивідів у зв'язку з набуттям, організацією та використанням знань в умовах природної цілеспрямованої діяльності з погляду можливостей інтерпретації їхньої соціальної поведінки, детермінованої знанням. У цьому сенсі особливої популярності набули теорії упорядкування зовнішнього світу за принципом взаємної відповідності когнітивних структур і реалізованої

індивідами поведінки (теорія збалансованих структур Ф. Хайдера, теорія комунікативних актів Т. Ньюкома, теорія когнітивного дисонансу Л. Фестингера, теорія конгруентності Ч. Осгуда та П. Танненбаума й ін.).

"Новий погляд" на проблему соціальної детермінації пізнання як соціального сприйняття міститься у концепції Дж. Брунера: ідея про акт категоризації як акт когнітивної активності суб'єкта, сприйняття-сприйняття ним рішення про належність об'єкта, що сприймається, до певного класу перцептів на основі відмітних ознак. Класи не можуть замінити один одного, вони пов'язані між собою і кожний може бути осмислений свідомістю, що пізнає, у вигляді категорії об'єктів як елемент усієї системи. Категорії – це правила, за якими люди упорядковують реальність, що відтворюється, угруповують об'єкти, що сприймаються. Припущення та очікування складових досвіду суб'єкта регулюються гіпотезами про можливості вибору тієї чи іншої категорії для включення до неї об'єктів. Оптимізація перцептивної готовності сприймаючого суб'єкта пов'язана зі здійсненням "постійно уважним поглядом" та можливостями "навчання" категорій для мінімізації помилок сприйняття [7].

Оскільки люди живуть у світі, де предмети відрізняються більш-менш інваріантними характеристиками, тобто значеннями, категоризація можлива, завдяки чому людина може ідентифікувати їх, систематизувати своє оточення й діяти у ньому. Виявлення змісту можливе лише в тому випадку, якщо всі знову сприймані об'єкти розглядаються в деякому контексті. Встановлення системи зв'язків даного об'єкта з усіма іншими об'єктами та явищами – складне пізнавальне завдання упорядкування та спрощення інформації, яка отримується ззовні. Щоб отримати цілісну картину оточення, яке пізнається, суб'єкт пізнання не просто спрощує отриману інформацію за допомогою відомих йому категорій, він, на думку Дж. Брунера, змушений вийти за її межі та здійснити розумову роботу щодо подальшого комбінування категорій. При цьому він має відбирати та модифікувати окремі аспекти інформації для того, щоб досягти максимальної відповідності усередині категорії.

Таким чином, рефлексія є включеною до процесу категоризації як соціально-технологічний засіб пізнавальної діяльності. Вивчення проблеми граничних основ соціальності як обміну людськими змістами (інтерсуб'єктність) у феноменологічній психології та соціології також включало до розгляду процесу категоризації та рефлексії. Рефлексія необхідна як смислоконструювальна дія, результатом якої стає "досвід" – кристалізований запас наявного знання, яким людина керується у своєму повсякденному житті. Унікальний досвід біографічно детермінує вчинки людини, а проблеми взаєморозуміння людей, що мають різний досвід, зважуються в межах соціально схвалених "типізацій". Ці "типізації" не проблематизуються, а сприймаються як природні та безсумнівні "об'єктивні смисли" життя. Ідентифікація з ними долає своєрідність особистого досвіду і створює стійкі, поділювані з іншими основи взаєморозуміння.

Рефлексія обслуговує оперування у свідомості різними видами уявлень про об'єкт, у тому числі й уявленнями суб'єкта рефлексії про себе. На відміну від екзистенціального Я людини, що постає як деяка сумарна цілісність, М. Розенберг подає рефлексивне Я людини як своєрідну пізнавальну схему, що опосередковує обмін інформацією між індивідом і середовищем. Компоненти рефлексивного Я лінгвістично розпадаються на слова, якими люди описують себе, – іменники та прикметники. Структура цих компонентів вибудовується за ступенем виразності усвідомлення, за ступенем суб'єктивної значущості та логічної узгодженості одне з одним. Виміри – окремі компоненти, що характеризують Я, – стійкість, гнучкість зміни, ступінь самоповаги. Фокуси уваги – внутрішні стани Я, сформоване Я-враження. Сфери самості – тілесні, соціальні, внутрішні, зовнішні.

Рівні (плани) самості, що позначають ступінь її об'єктивованості, – реальне, можливе, бажане, належає, зображуване. Хоча поняття Я припускає внутрішню єдність і самототожність, фактично індивід має безліч Я, що конструюються за різними основами, – моральна сумлінність, езопове бажання, абстрактне бажання, цілеспрямована самореалізація та ін. Множинність цих образів поєднується в площині самоідентифікації людини.

Ідентифікація являє собою процес емоційного прийняття, ототожнення особистості з тим чи іншим зразком (іншою особистістю, групою) для виявлення та формування власної ідентичності. Ідентичність та ідентифікація – це поняття, що використовуються як для позначення деякого стану (ідентичності), так і процесу (ідентифікації), що веде до даного стану. Структуру механізму самоідентифікації в загальному вигляді задає підхід У. Джемса: Я-ідеальне і Я-емпіричне, визначення останнього за трьома типам відносин особистості, а також опис поведінкового рівня та його характеристик, що у своїй сукупності дає фундамент розуміння й опису механізму ідентифікації. Уявлення про рефлексію розвивалося в рамках концепції символічного інтеракціонізма (Дж. Мід, Г. Блумер, М. Кун, Е. Гоффман, М. Фогельсон, Л. Краппман та ін.) і, подвійним чином, – через вивчення процесу взаємодії людей і через розуміння інших, ідентифікацію з ними. Дж. Мід вважав, що вирішальне значення для формування самосвідомості (особисте Я) індивіда має не думка окремих людей, а деякий узагальнений “значущий інший”, колективна установка соціальної групи чи навіть суспільства в цілому. Я з'являється як похідне від групового Ми, що його воно побічно містить у собі. Зміст Я вже обумовлений не думками інших людей, а реальними взаєминами з ними, їхньою спільною діяльністю. “Індивідуальне Я, – підкреслював Дж. Мід, – не просто містить у собі окремі компоненти, але усе воно в цілому є за своєю сутністю соціальною структурою, що виростає із соціального досвіду.” Важливими уявляються ідеї Дж. Міда про освоєння культури як складної сукупності символів, що мають загальні значення, і здатності прийняти роль іншого [8, с. 188–196].

У концепції дзеркального Я Ч. Лантухі джерелом Я є символічна взаємодія особистості з різноманітними первинними групами, членом яких вона є. Відносини між членами групи опредмечують зворотний зв'язок у формі значущих образів, оцінок. Суб'єктивна інтерпретація цього зв'язку є фундаментом уявлень людини про себе. Образ Я, представлений Ч. Лантухі, складається з трьох компонентів: а) уявлення про те, яким я видаюся іншому; б) уявлення про оцінку, що її інший дає цій особі; в) своєрідне почуття Я – гордості/приниження. У даному підході самосвідомість постає основним елементом процесу самоідентифікації.

У центрі розгляду міститься й те, як інші розглядають вияви людини, і те, як вона сама себе бачить. Виокремлюють компоненти ідентичності – погляд людини на саму себе, її самоідентичність, те, як вона сприймає свою соціальну позицію стосовно інших. Точка зору інших на соціальну позицію даної людини – публічна ідентичність і, зрештою, оцінка самою людиною того, як інші бачать її позицію в соціальному просторі, складають її соціальну ідентичність. Іншими словами, соціальна ідентичність відображає те, як індивід сприймає, характеризує, оцінює та переживає самого себе як своєрідного об'єкта – агента, тобто діяча, носія суспільних відносин. Основний механізм соціальної ідентифікації – співставлення (чи протиставлення) інтересів, поглядів, цінностей, оцінок, моделей поведінки своєї групи (спільності) з тими, чий інтереси байдужі чи конфліктні для даних спільностей.

На думку Т. Шибутані [9], кожна людина здатна формувати Я-образ, уявляючи, як вона виглядає в очах інших людей, але нарівні з цим кожна людина має стійке й унікальне самовідношення – Я-концепцію. У ній поєднуються очікувані реакції інших і те, що людина означає для себе. Найважливішою особливістю особистості є самоконтроль. Це по суті контроль соціальний, тому що людина, яка розглядає себе з погляду своєї групи, прагне підтримати самоповагу. Вона орієнтована на певну систему цінностей-значень, особливо для неї важливих. Те, що людина дотримується однієї й тієї ж системи цінностей, додає її поведженню, при всій можливій його варіабельності, видимості сталості. (Поводження Т. Шибутані розглядає як спробу людини затвердити свою єдність і цілісність у досягненні цілей.)

Таким чином, рефлексивне уявлення про себе задається зовнішньою позицією щодо Я (розтотожнення). У міжособистісній комунікації ці уявлення є результатом міжіндивідуальної рефлексії, а в аутокомунікації – особистісної рефлексії.

Психодинамічна концепція психосоціальної ідентифікації, висунута Е. Еріксоном, стала основним інструментом розуміння процесу розвитку особистості як послідовності її включення до різноманітних соціальних спільнот. Ідентичність – інтегративна властивість особистості, у центрі якої переживання індивідом свого нерозривного зв'язку з певними групами – віковими, професійними, етнічними та ін. Цей центр визначає відповідну систему цінностей, соціальних ролей, реалізованих у діяльності. Особистість є уні-

кальним продуктом розвитку, породжуваним кризами росту, які розв'язуються за допомогою нових самоідентифікацій. Зрілість особистості супроводжується посиленням почуття самоідентичності.

У психології склалося своєрідне розуміння механізму рефлексії в процесі використання поняття рефлексії як універсального пояснювального принципу здійснення інших базових процесів – категоризації, інтерпретації, комунікації, міжособистісного сприйняття та пізнання людини людиною, кооперації діяльностей і співорганізації позицій взаємодіючих суб'єктів, ідентифікації конфліктних особистісних смислів як одиниць самосвідомості, усвідомлення та перетворення самовідносин.

Дослідження проблематики соціальної ідентичності в соціально-когнітивному аспекті наведено в працях А. Тешфела та Дж. Тернера [10], які акцентують увагу на процесах трансформації соціально-групових категорій у категорії самопізнання особистості. Соціальна ідентичність, за А. Тешфелом, – це та частина Я-концепції, що виникає з усвідомлення свого членства в соціальних групах, разом з ціннісним і емоційним значенням, що додається цьому членству. Центральна теза теорії соціальної ідентичності полягає в тому, що в соціальній групі існує потреба створювати позитивно оцінювані відмінності від інших груп, щоб забезпечити своїм членам позитивні самооцінки, тому що особистість схильна визначати себе в термінах соціальної належності. У традиції когнітивістського підходу А. Тешфелом виділені такі кроки на шляху пізнання людиною власної ідентичності:

соціальна категоризація – упорядкування соціального оточення способом угрупування особистостей, що має сенс для індивіда;

соціальна ідентифікація – процес самовизначення та переміщення себе в ту чи іншу категорію;

соціальна ідентичність – ототожнення себе з групою та досягнення внутрішньої узгодженості в оцінці групи та свого членства в ній.

Істотний внесок у дослідження соціального контексту формування самосвідомості особистості в групах внесено концепцією соціальних уявлень С. Московічі [11, с. 83–96], яка звернена до дослідження повсякденних уявлень групи про ті чи інші соціальні явища. Соціальні уявлення є рефлексивним “тлом” і одночасно прийомами інтерпретації й осмислення людьми повсякденної реальності.

За Ю. Хабермасом, Я-ідентичність утворюється із сукупності особистісної та соціальної ідентичностей. Він розуміє особистісну та соціальну ідентичність як два виміри, в яких реалізується балансуєча Я-ідентичність (концепція балансу ідентичності). Вертикальний вимір – особистісна ідентичність, що забезпечує зв'язаність історії життя людини. Горизонтальний вимір – соціальна ідентичність, що забезпечує можливість виконання вимог тих рольових систем, до яких належить людина. Я-ідентичність виникає в балансі між особистісною і соціальною ідентичністю. Підтримці балансу сприяють техніки взаємодії, серед яких виняткове значення приділяється комунікації, мові. У взаємодії людина прояснює свою ідентичність,

але в той же час вона прагне до вираження своєї неповторності [1].

Із зарубіжних дослідників найбільш яскраве поняття рефлексії в її соціальній функції відображає ідея дискурсу Р. Харре, що поєднує процес пізнання соціального світу та дії в ньому. Дискурс – спільне вироблення розподілених, поділюваних усіма конвенціональних систем значень, тобто узгоджених інтерпретацій понять, уживаних для опису соціальних об'єктів і подій. Лише в ході обговорення виявляються можливості категорії стимулювати дію, тоді категорія з'являється не як застигла структура, що складається з певних ознак, а як реальний елемент соціального життя, наповнюючись змістом на основі характеристик, які наводяться учасниками. Усередині цього процесу сама категорія дійсно “конструє світ”, одночасно уточнюючи його образ і спрямовуючи деяку дію усередині цього світу [12, с. 927–938].

Найважливіший фактор соціального пізнання – соціальні цінності. Вони впливають на процес категоризації, даючи можливість тому, хто пізнає, диференціювати явища соціального світу, осягаючи їхнє значення і смисл. Психологічне трактування цінностей пов'язане з проблемою аттитюду: іноді цінність розуміється як більш широкий аттитюд, а іноді як елемент аттитюду. У. Дж. Макгайр визначає аттитюд як реакцію, що розміщує об'єкт думки на шкалі оцінки [13]. Запропоноване ним поняття “ціннісне поле” особистості позначає репертуар цінностей, значущих для людини.

Соціальна природа цінностей очевидна, вони – абстрактні ідеї, ідеали, цілі, до яких прагне людина та суспільство. Індивідуальні версії цих абстракцій допомагають людині знаходити деяку систему координат, точок відліку для конкретного оцінювання тих чи інших подій. Рефлексивний аналіз цінностей висвітлює їхнє значення для особистості як основу самомотивації і саморегуляції поведінки та діяльності. Усвідомлюючи світ крізь призму цінностей, кожна людина зіштовхується з проблемою співвіднесення цінностей суспільства, культури та її власних цінностей.

Теорія універсального змісту структури цінностей (Н. Рокіч, С. Шварц) уточнює власне психологічну проблематику цінностей у зв'язку з проблемами соціального пізнання: цінності – це якості, властиві значущим соціальним об'єктам, вони є деякими уявленнями, тобто критеріями, за допомогою яких людина позначає ті чи інші явища світу. Типи цінностей інтерпретовані як способи організації категорій: термінальні цінності, що являють собою критерії вибору мети та способів її досягнення, та інструментальні – критерії, стандарти оцінки модусу поведінки [14, с. 325–331].

Центральне протиріччя соціально-психологічного вивчення людини (між індивідом і соціумом) може розглядатися на основі базового психологічного процесу самодетермінації – як проблема самореалізації особистості – суб'єкта соціальної творчої активності.

Знайомство з вивченням різних механізмів соціального пізнання демонструє, що ці механізми певною мірою можуть набувати якості рефлексивності. Саме з цією обставиною пов'язані спроби включення

рефлексії до їхнього складу, що виправдують себе з точки зору орієнтованої природи психічного рівня організації як особливого рівня управління діями в плані образу ситуації на основі зворотного зв'язку. Рефлексія в цьому випадку уявляється загальним пояснювальним принципом функціонування психічних структур, загальною функціональною ланкою їхнього взаємозв'язку, що й забезпечує їх узгоджену різнорівневу "роботу".

Але сучасна розробка психологічної проблематики не може обмежуватися "безсуб'єктивним" рівнем регуляції соціальної поведінки лише на безпосередньому рівні соціального пізнання – рівні ідентифікації і, малодиференційованої у її складі рефлексії. Саме психологічна здатність до рефлексії як опосередкованого рівня соціального пізнання та поведінки дає змогу розглядати індивідів не тільки як трансформаторів соціальних впливів, але і як ініціативних та відповідальних суб'єктів, що реалізують потенціали своєї активності та здатні до конструктивних дій відповідно до ситуації.

Список використаної літератури

1. Хабермас, Ю. Понятие индивидуальности / Ю. Хабермас // Вопросы философии. – 1989. – № 2. – С. 35–40.
2. Келеси, Маргарита. Особенности рефлексии как формы самопознания личности: дисс. ... канд. психол. наук : 19.00.01 / М. Келеси. – К., 1996. – 195 с.
3. Леонтьев, Д. А. Значение и личностный смысл : две стороны одной медали / Д. А. Леонтьев // Психологический журнал. – 1996. – № 5. – С. 22–36.
4. Выготский, Л. С. Педагогическая психология / Сост. В. В. Давыдов / Л. С. Выготский. – М. : Педагогика, 1991. – 479 с.
5. Социально-когнитивная теория Бандуры и Мишела. Психология личности : Теория и исследования / Под ред. В. С. Магуна. – М. : Аспект Пресс, 2000. – С. 429–455.
6. Психодинамическая теория : практическое применение и оценка теории Фрейда. Психология личности : Теория и исследования / Под ред. В. С. Магуна. – М. : Аспект Пресс, 2000. – 606 с.
7. Брунер, Дж. Психология познания : за пределами непосредственной информации / Общ. ред. А. Р. Лурия / Дж. Брунер. – М. : Прогресс, 1977. – 412 с.
8. Гоффман, Э. Представление себя другим / Э. Гоффман // Современная зарубежная социальная психология [Тексты]. – М., 1984. – 256 с.
9. Шибутани, Т. Социальная психология / Т. Шибутани. – Ростов н/Д : Феникс, 1998. – 544 с.
10. Тернер, Дж. Структура социологической теории / Дж. Тернер. – М. : Прогресс, 1985. – 472 с.
11. Московичи, С. От коллективных представлений к социальным / С. Московичи // Вопросы социологии. – 1992. – Т. 1. – № 2. – С. 83–96.
12. Harre, R. Some reflections on the concept of "social representations" // Social Research. – N. Y., 1984. – Vol. 51. – № 4. – P. 927–938.
13. McGuire, W. The nature of attitudes and attitude change. – In : The handbook of social psychology / Ed. by G. Lindzey, A. Aronson. – 2nd ed. – Reading (Mass.) : Addison-Wesley publ. co., 1968. – V. 3. – P. 136–314.
14. Андреева, Г. М. Социальное познание : проблемы и перспективы / Г. М. Андреева. – М. : МПСИ. – Воронеж : НПО "МОДЭК", 1999. – 416 с.